

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІЮ, НАЦІОНАЛЬНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ І НАЦІОНАЛЬНУ ДЕРЖАВУ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЯВИЩА

ON THE ISSUE OF NATION, NATIONAL SOVEREIGNTY AND NATIONAL STATE AS POLITICAL AND LEGAL PHENOMENA

Трихліб К.О., к.ю.н., асистент кафедри
теорії і філософії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Житинський О.В., студент II курсу
міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті досліджено зміст понять «нація», «національний суверенітет», «національна держава» і вивчено взаємозв'язок між ними. Вказано на багатогранність підходів до визначення нації, основними з яких є етнічний і політичний, а також проілюстровано приклади їх використання. Шляхом тлумачення Конституції та Декларації про державний суверенітет України, аналізу релевантного судового рішення доведено, що з юридичної точки зору поняття «нація» і «народ» є синонімами, які означають громадян держави усіх національностей.

Також у статті розкрито проблему співвідношення державного, народного і національного суверенітетів, що є взаємопов'язаними за умови демократичного державного режиму. Подано авторські дефініції зазначених концептів і висвітлено суверенні права держави, нації та народу. Водночас зазначено, що національний суверенітет є самостійним видом суверенітету, якщо вважати його носієм етнонацію. Стверджується, що національних держав в етнічному розумінні (держав-націй) сьогодні майже не існує, натомість із політико-юридичної точки зору кожна сучасна держава *de facto* є національною. Перелічено принципи відмінності національної держави від традиційної (станово-династичної) за формою правління, характером відносин між владою і населенням, ступенем територіальної інтегрованості та іншими ознаками. Встановлено, що концепція національної держави має низку спільних рис із правовою державою. З одного боку, вона заснована на ідеї рівності, незалежності і свободи, а з іншого – для національної держави важливими є колективні (суспільні), національні інтереси, що закріплено, зокрема, у Конституції України та Конституції Республіки Польща. На основі аналізу їхнього змісту запропоновано авторські тлумачення понять «національне багатство», «національні інтереси» і «загальне благо». Зроблено спробу спрогнозувати перспективи функціонування національних держав у майбутньому.

Ключові слова: нація, народ, держава, державний суверенітет, національний суверенітет, народний суверенітет, національна держава, правова держава, право на самовизначення.

The article explores the content of the notions “nation”, “national sovereignty”, “national state”, provides their definitions and features as well as analyzes the interconnection between them. The diversity of approaches to the definition of the nation, the main of which are ethnic and political ones, is pointed out, and the examples of their usage are illustrated. By interpreting the Constitution and the Declaration of State Sovereignty of Ukraine as well as analyzing the relevant Court’s decision, it has been proved that from a legal viewpoint, the notions of “nation” and “people” are synonyms that mean citizens of the state of all nationalities.

The article also reveals the problem of the correlation between state, popular and national sovereignty, which are interrelated under a democratic state regime. The authors’ definitions of these concepts have been given and the sovereign rights of the state, nation and people have been covered. At the same time, it is noted that national sovereignty is a separate type of sovereignty, if we consider ethnonation as its bearer. It is argued that nation-states are almost non-existent today, while from a political and legal point of view, every modern state is *de facto* national. The fundamental differences of the national state from the traditional (caste-dynastic) one in the form of government, the nature of relations between government and population, the degree of territorial integration and other aspects are characterized. It has been determined that the concept of the national state has a number of common features with law-governed state. On the one hand, it is based on the idea of equality, independence and freedom, but on the other hand – collective (public), national interests are important for the national state. These interests are enshrined, in particular, in the Constitution of Ukraine and the Constitution of the Republic of Poland. Based on the analysis of their content, the authors’ interpretations of the concepts of “national wealth”, “national interests” and “common good” have been proposed. An attempt to predict the prospects for the functioning of national states in the future is made.

Key words: nation, people, state, state sovereignty, national sovereignty, popular sovereignty, nation state, law-governed state, right to self-determination.

Декларація про державний суверенітет (далі Декларація), тридцять річницю прийняття якої ми святкуємо цього року, проголосила УРСР національною державою, що розвивається «на основі здійснення українською нацією свого невід’ємного права на самовизначення» [1]. Незважаючи на це, слід визнати, що навіть сьогодні у пострадянських країнах такі поняття, як «нація» і «національна держава», як правило, розуміються лише в етнічному значенні, внаслідок чого вони набувають негативної конотації та не завжди правильно тлумачаться в суспільстві. Ми схилиємося до думки, що вітчизняна наукова спільнота надає недостатню увагу дослідженню ідеї національного суверенітету, а також національної держави як форми її правового закріплення. В умовах глобалізації роль національних держав часто несправедливо принижується, проте під час світової економічної кризи 2008–2009 років і протягом «коронакризи» нетранснаціональні

корпорації та міжнародні організації, а саме уряди національних держав взяли на себе головну відповідальність за розробку антикризових заходів і соціальний захист населення. Відповідно, виконання національними державами своїх соціальних функцій, своєю чергою, посприяло стабілізації глобальної економіки. З огляду на це важливо спрогнозувати роль держави такого типу в майбутньому.

Проблематика нації, національного суверенітету і національної держави знаходиться не лише в царині права, а радше на перетині правової, політичної та економічної сфер, відтак ці поняття є предметом дослідження вчених різних галузей науки. Серед них можна виокремити таких науковців, як О. Воронянський, Ю. Ключковський, Р. Зварич, Д. Лакішник, В. Попик, О. Гайко, Н. Заяць, В. Горбатенко, Л. Гамбург, М. Серебро, І. Куян, О. Талдикін, І. Алексєнко, Б. Готова, І. Троян, Ю. Головня, С. Клопков та ін.

Метою статті є дослідження різноманітних підходів до визначення нації та обґрунтування її відмінності від національності, історичний аналіз генези концепції національного суверенітету, з'ясування його співвідношення з державним і народним суверенітетом, дослідження ознак національної держави як політико-правового явища, а також її порівняння із традиційною (станово-династичною) державою.

Фактом народження *модерної української нації* вважається прийняття Декларації про державний суверенітет та підтвердження Акта проголошення незалежності України на референдумі 1 грудня 1991 року. Зауважимо, що не варто плутати *націю з національністю*. По-перше, в термін «національність» вкладають винятково критерій етнічної приналежності, кровної спорідненості, тоді як нація на сучасному етапі є ширшим за змістом поняттям, позаяк складається із представників різних національностей. Відповідне розуміння витікає також зі змісту різноманітних джерел українського права [1; 4; 6]. По-друге, перші нації почали виникати лише в капіталістичну епоху, тоді, коли буржуазія очолила боротьбу проти феодалів, і з'явилися передумови для об'єднання різних верств населення в єдине політичне ціле і створення національних держав. Недарма підйом націоналізму в Європі зазвичай асоціюється з Великою Французькою революцією.

Доцільно зазначити, що у світовій гуманітарній науці поняття «нація» розуміють по-різному. Основними аспектами, з нашої точки зору, є такі:

1) нація як держава (Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй);

2) нація як соціально-історична спільнота (етнічна нація);

3) нація як територіально-політична спільнота (громадянська нація);

4) будь-яка група людей (зазвичай у переносному чи іронічному сенсі) – «ковальська нація», «нація вчителів» [2]. Так, у середньовічному Римі групу людей, яку потрібно було висміяти, називали «*natio*», що можна побачити у працях Цицерона [3, с. 353].

Розуміння нації як синоніму держави можна спостерігати не лише в назвах міжнародних організацій, а й у назві таких вітчизняних установ, як Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національний банк України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення тощо. Водночас найбільш поширені два визначення нації – як *етнічної і політичної спільноти*. Одні нації проходять шлях від етнічності до політичного становлення з державним оформленням (зокрема, українці), інші – від політичності до етнічності, коли держава відіграє визначальну роль у формуванні культурної спільноти (американці). Слово «нація», що його слід тлумачити в етнічному сенсі, можемо віднайти у ст. 11 Конституції України: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичній свідомості, традицій і культури» [4]. У такому випадку, як правило, акцентують увагу на спільності економічного життя, мови, культури, традицій, історичної долі.

Підкреслимо, що в *юриспруденції поняття «нація» розуміється як сукупність громадян певної держави*. Зокрема, О. Скакун надає два визначення нації:

1) нація – громадяни держави різних національностей, об'єднані схожістю у вирішенні істотних політичних і психологічних проблем.

2) нація – етносоціальна спільнота, в якій сформувалася самоусвідомлення своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології і характеру, схильність до національних, матеріальних і духовних цінностей, тощо), а також територіально-мовна і господарсько-економічна єдність [5, с. 45].

В юридичному сенсі нація рівнозначна народові. Підтвердження цьому можна знайти в Конституції України та Декларації, тридцяті річницю прийняття якої ми святку-

ємо цього року. Обидва документи *визначають Український народ як громадян України (Республіки) всіх національностей*. Як бачимо, логіка законодавця полягала в тому, що критерій спільності громадянства лежить в основі народу. Водночас громадянство є ключовим критерієм єдності політичної (громадянської) нації. Відтак правовим відповідником нації є народ. Про правильність даного висновку свідчить також Постанова Окружного адміністративного суду м. Києва від 27.05.2008 р. № 4/92 про визнання протиправними висловів, зобов'язання вибачитися та заборонити застосовувати поняття «українська нація». На думку позивача, президент України В. Ющенко у своїй промові зумисне перетворив багатонаціональний український народ в українську націю, чим порушив права, гарантовані ст.ст. 11, 24 Конституції України. Суд дійшов висновку, що дії відповідача були правомірними, оскільки з усіх визначень нації, що даються у тлумачних словниках, впливає тожожність понять «нація» та «народ» [6]. Рішення суду, зокрема, містить посилання на юридичну енциклопедію, що визначає націю як спільність людей незалежно від їхнього етнічного походження, об'єднаних політичними інтересами, усвідомленням своєї спільності на певній території (землі) з певною державною організацією (суверенітетом), єдиним громадянством, юридичними правами та обов'язками, культурою і традиціями [7].

Етимологію та еволюцію поняття «нація» ретельно дослідив у своїй статті В. Купчанко, який підкреслює, що первісне його значення дійсно містило чітку ідею кровної спорідненості, але наразі в ньому превалює територіально-політична компонента. Проте, на думку дослідника, не можна розглядати націю суто з політичної чи етнокультурної точки зору, а тому він формулює комбіноване визначення нації, розуміючи останню як спільноту, що її об'єднує історія, культура, традиції, цінності та яка має потенціал (реалізований або ні) державотворення [8].

Варто зауважити, що в юридичній науці розрізняють три види суверенітету: *державний, народний і національний* (рис. 1). У цьому контексті обґрунтованою є думка В. Гапотія, який стверджує, що ідея суверенітету розгоргалась у такому напрямку: суверенітет держави – суверенітет народу – суверенітет нації [9, с. 6]. Справді, французький юрист XVI ст. Ж. Боден вважав, що суверенітет властивий тільки державі як невіддільна ознака верховної влади в країні. У XVIII ст. почала панувати ідея суверенітету народу, розробником якої був Ж.-Ж. Руссо. Французький політичний діяч абат Сієс замінив поняття «народ», у розумінні Руссо, на «націю» [10, с. 14–16]. Значимо, що в термін «нація» він вкладав, насамперед, соціально-економічний критерій. У розумінні Сієса все суспільство поділяється на духовництво, дворянство і «третій стан», непривільовану групу населення, яку він називав нацією. При цьому перший і другий стани не є частинами нації, позаяк не сприяють її добробуту [11]. Декларація прав людини і громадянина 1789 р., а саме ст. 3 Декларації проголосила, що джерелом будь-якого суверенітету є по суті нація [12]. Натомість у ст. 3 Конституції Франції 1958 р. зазначено, що національний суверенітет належить народові, який здійснює його через своїх представників і шляхом референдуму [13]. *Aliis verbis* у Конституції Франції національний суверенітет ототожнюється з народним суверенітетом.

У наш час у багатонаціональних (поліетнічних) державах феномену національного суверенітету надається дещо інше значення. Національний суверенітет означає здатність будь-якого бездержавного етносу самостійно обирати шлях власного розвитку та форму політичної організації [14, с. 112]. З іншого боку, слід визнати, що деякі вчені скептично ставляться до концепції національного суверенітету. Наприклад, на думку відомого радянського правознавця і дипломата С. Черніченка, суверенітет притаманний лише державі, а такі поняття, як «суверенітет народу» і «суверенітет нації», є штучними [15, с. 213–214].

Справедливим є твердження, що у правовій науці через неоднаковість підходів до розуміння нації поки немає консенсусу щодо співвідношення різних видів суверенітету, однак існують такі основні точки зору:

1) національний суверенітет тотожний державному і походить від народного: *народ* → *державна* = *нація*;

2) суверенітет титульної нації є основою народного, від якого походить державний: *титульна нація* → *народ* → *державна*;

3) національний суверенітет тотожний народному і є основою суверенітету держави: *нація* = *народ* → *державна* [16, с. 60–61].

Беручи до уваги вищезазначене, можна стверджувати, що в демократичній державі джерелом державного суверенітету є суверенітет народу (нації) як сукупності гро-

мадян. Національний суверенітет в етнічному розумінні є цілком самостійним явищем. Поза тим В. Гапотій розрізняє національний суверенітет і суверенітет нації. Під суверенітетом нації науковець розуміє верховенство нації як політичного утворення, яке складається з осіб усіх національностей, що проживають у державі, а під національним суверенітетом – суверенітет нації в етнічному розумінні (стосується певної національності, яка здійснює право на самовизначення) [9; с. 6, 9].

Однією з форм правового закріплення національного суверенітету є створення національної держави, яку можна розуміти в етнічному і в політико-юридичному значенні.

Національна держава в етнічному розумінні – це держава, кордони якої збігаються з етнічними кордонами: моноетнічна держава (держава-нація) – таких у світі

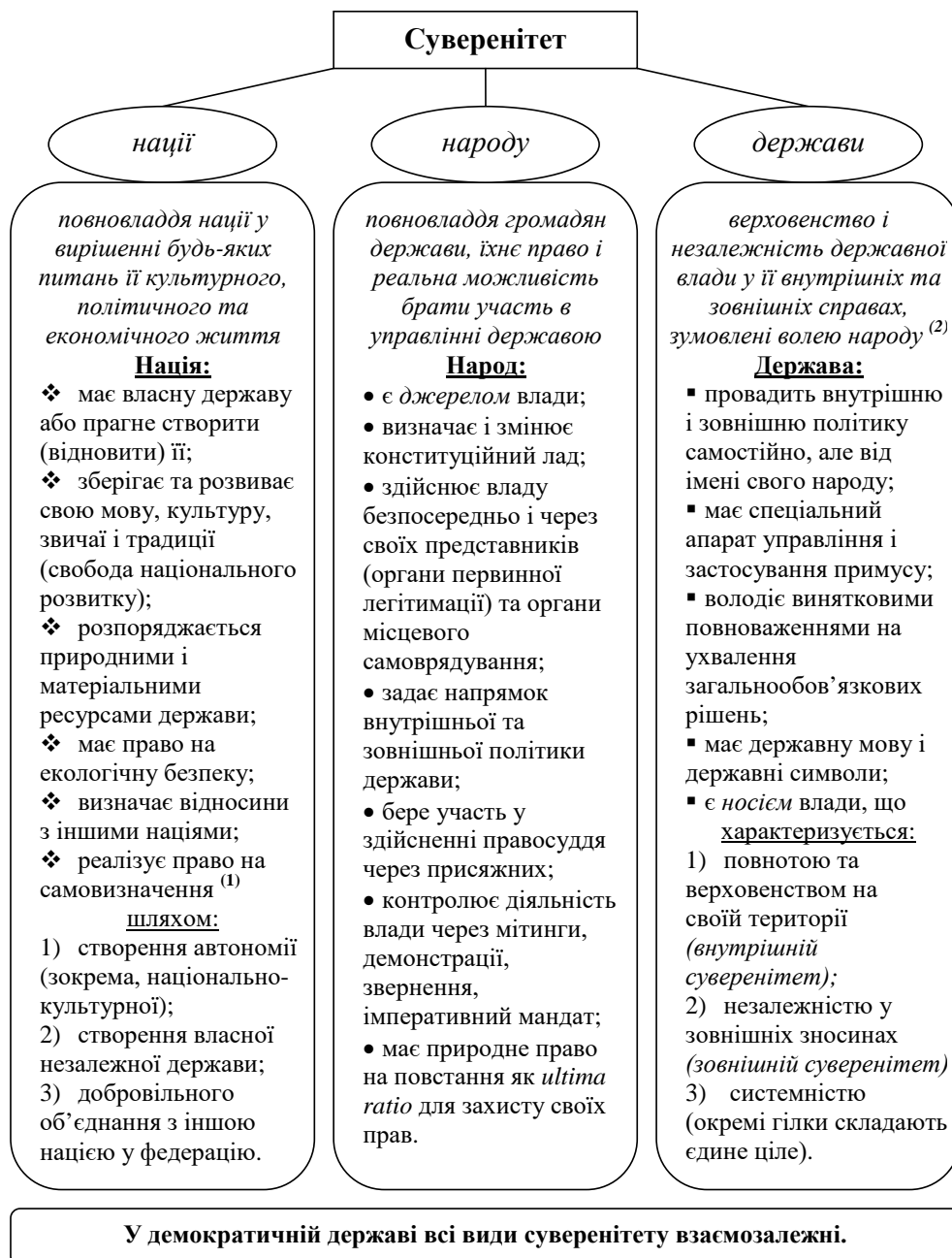

Рис. 1. Державний, народний і національний суверенітет
 1. Національний суверенітет не є тотожним праву на політичне самовизначення, оскільки він реалізується і через низку інших суверенних прав нації, тобто є ширшим за змістом.
 2. Мається на увазі демократична держава.

близько 10%, серед них Вірменія, Албанія, Греція, Данія, Японія, Бангладеш; в такому разі навіть після утворення національної держави можна говорити про *етнонацію*.

У політико-юридичному розумінні – це держава, що є демократичною, суверенною організацією публічної влади, виражає і відстоює власні національні інтереси, тобто інтереси всього народу (суспільства), що проживає на її території, незалежно від національностей. Отже, національна держава в такому розумінні формується шляхом об'єднання її громадян у єдину стійку спільноту – націю на основі спільних цінностей і правил (права); її суверенітет проголошується від імені *громадянської нації*. Утім, навіть у «політичній» дефініції національної держави присутня етнічна складова частина – *здебільшого саме етнонації є суб'єктами права на самовизначення*. Тут мається на увазі держава поліетнічна, що, однак, заснована на території історичного поселення «титульній» нації, на відміну від імперії – «тюрми народів». Зауважимо, що стосовно більшості національних держав світу доцільно використовувати термін «політична нація». Держави такого типу почали формуватися після укладення Вестфальського миру 1648 р., і сьогодні *більшість держав-членів ООН є національними державами*.

У сучасному правознавстві залишається дискусійним питання про те, чи була ідея національної держави продовженням концепції правової держави, її розвитком чи принциповим запереченням. Як зазначає О. Рудакевич, і теоретично, і практично вона стала своєрідною відповіддю на ідею правової держави, обґрунтовану класичним лібералізмом епохи Просвітництва [17, с. 414]. Національну державу справді можна вважати синонімом ліберально-правової держави, себто такою, що коріниться в «договорі» окремих індивідів, який закріплює ліберальні цінності на кшталт рівності прав і стартових можливостей, свободи та незалежності. Проте, як відомо, на практиці приватні інтереси можуть не збігатися з колективними, національними, тому концепція національної держави також перетинається із соціальною державою. Приміром, у Конституції України зустрічаємо такі словосполучення, як «національне багатство» (ст. 14) та «національні інтереси» (ст. 18) [4]. Спробуємо визначити ці поняття. Національне (суспільне) багатство – це природні ресурси, а також нагромаджені суспільством матеріальні блага, якими воно володіє, користується і розпоряджається. Основним національним багатством України за статтею 14 Конституції [4] та ст. 1 Земельного Кодексу є земля. Національні інтереси – сукупність довгострокових цілей і задач національної держави, оптимальні умови її існування, що полягають у приматі загальнонародських принципів розбудови демократичної правової держави, збалансованості інтересів особи, суспільства і держави, задоволенні матеріальних і духовних потреб населення, гармонійному співіснуванні та взаємодії усіх громадян (національній згоді), а також в забезпеченні особи, су-

спільства і держави від будь-якої загрози ззовні та зсередини (національній безпеці).

У Конституції Республіки Польща згадується «національна спадщина» (*dziedzictwo narodowe* – ст. 5), «загальне благо» (*dobro wspólne* – ст.ст. 1, 25, 82 [19]) та багато інших цікавих із точки зору тлумачення оціночних понять. Так, ст. 1 Конституції сусідньої держави проголошує Республіку Польща загальним благом усіх її громадян [19]. Очевидно, що норму-засаду необхідно тлумачити так, що держава є спільним здобутком і цінністю громадян Польщі та діє на їхню користь.

Вартою уваги видається думка польського професора М. Квєка стосовно трансформації національних держав у майбутньому. Вчений прогнозує, що національна держава (пол. *państwo narodowe*) «вже не буде надавати публічні й суспільні послуги, скоріше стане таким собі арбітром, що оцінює гру конкуруючих між собою сил, головним чином економічних, і гарантом виконання правил fair play у цій грі» [20, с. 79]. Відтак він вважає, що такі поняття як «національна свідомість» і «національна тожсамість» припинять відігравати ключову об'єднувачу роль. Щоправда, із цим твердженням можемо погодитись лише частково, адже скоріш за все людство і надалі супроводжуватимуть війни, коли відбувається пробудження національної свідомості, та економічні кризи, під час яких соціальна функція держави виходить на перший план (навіть у ліберальних США).

Антиподом національної держави є *традиційна (станово-династична) держава* (табл. 1). Передовсім, ці держави відрізняються за *формою державного правління*: в останній монарх є носієм суверенітету і володіє всією повнотою державної влади (патримоніальне правління), національна ж держава спирається на «анонімну бюрократію», колективне правління, що є характерним для республіки, натомість носієм суверенітету в такій державі є нація. Звідси випливає, що вони відрізняються також за *характером відносин між владою і населенням*. У традиційній державі – це підданство, в національній – громадянство, що базується на правовідносинах фізичної особи із державою, яка наділяє громадянина відповідними правами, а також покладає на нього обов'язки [21].

Для національної держави характерний *гомогенний правовий простір* (усі громадяни мають рівні права та обов'язки і є рівними перед законом), тоді як у державі станово-династичного типу *кожен стан має власні права й привілеї*. Наступною відмінністю є *характер функціонування влади*. Мається на увазі, що традиційна держава «байдуже» ставиться до приватного життя своїх підданих, натомість його регулюють релігія і традиції. Національна держава регулює приватне життя, прикладом чого є реєстрація народження і смерті як юридичних фактів (у традиційній державі цю функцію виконує церква). Зрештою, вони відрізняються за *ступенем територіальної інтегрованості*. У традиційній державі вона мінімальна, бо це по суті імперія, де кожна колонія живе своїм життям. Сучасній державі, навпаки, притаманна максимальна інтегрованість, єдиний адміністративний простір, податкова система, система освіти і т.д. [21].

Таблиця 1

Традиційна і національна держава

Традиційна держава	Національна держава
спирається на персональне правління, в її основі лежить особа монарха, що передає владу у спадок	спирається на колективне правління, в її основі лежить система державних органів; республіка
носієм суверенітету є правитель	носієм суверенітету є політична нація
об'єднує все населення на умовах підданства	об'єднує все населення на умовах громадянства
регуляція відбувається винятково через релігійні норми (інститут церкви) і традиції	регулює приватне життя (наприклад, реєструє факт народження, шлюбу, смерті)
мінімальний ступінь інтегрованості; традиційна держава <i>per se</i> – це імперія	максимальна інтегрованість, єдиний адміністративний простір, податкова система, система освіти та ін.
кожний стан має власні права і привілеї	гомогенний правовий простір

Вважається, що наразі процес створення національних держав вже завершився. Зокрема, про це свідчить Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі (Гельсінський заключний акт [22]), що закріпив принципи непорушності кордонів і територіальної цілісності держав. Крім того, Європейська комісія за демократію через право у своїй Доповіді «Самовизначення і сецесія в конституційному праві» від 10-11 грудня 1999 р., проаналізувавши конституції європейських держав, дійшла висновку, що сьогодні *право на самовизначення розуміється як внутрішнє (зокрема, національно-культурне) – в рамках чинних кордонів держави, а не як зовнішнє – шляхом сецесії* [23]. З іншого боку, з др. пол. XX ст. набирає популярності *теорія постсучасної держави* [24, с. 30–34]. Без сумніву, вона має право на життя, адже в умовах глобалізації держави щораз частіше втручаються у внутрішню політику одної, делегують частину своїх повноважень міжнародним організаціям і відчувають вплив транснаціональних корпорацій на економіку та внутрішню політику. Інакше кажучи, відбувається «розмивання», «ерозія» національного суверенітету. Типовим прикладом постсучасних держав вважаються держави-члени ЄС. А втім, з нашої точки зору, говорити про занепад національних держав поки зарано, оскільки пандемія коронавірусу зумовила той факт, що на перший план вони поставили власні національні інтереси. Свідченням цього є політика економічного націоналізму: низка держав законодавчо

заборонила експорт медичних товарів, сільськогосподарської продукції, а згодом стала на захист національного виробника від імпорتنих альтернатив.

Таким чином, у XXI ст. під поняттям «нація» *найчастіше розуміють політичну спільноту, сукупність громадян держави, яку в юриспруденції також називають народом*. Звідси випливає, що її не слід плутати з національністю, тобто етнічною приналежністю людини.

Концепцію національного суверенітету, альтернативу народному, було розроблено у часи Великої Французької революції для позначення верховної влади «третього стану». У поліетнічних державах, яких на сьогодні більшість, його слід розуміти як *право на внутрішнє, культурне самовизначення кожного етносу, що складає населення держави*. Крім того, національний суверенітет може бути тотожним народному або державному, але в етнічному розумінні він є цілком самостійним явищем. Засобом політичного самоствердження етності і *формою правового закріплення національного суверенітету є національна держава*, що прийшла на зміну імперії. Ключовими ознаками національної держави є наявність інтегрованої (єдиної) політичної спільноти – нації; колективне правління (наявність системи державних органів); регуляція державою приватного життя громадян; гомогенний правовий простір – усі громадяни мають рівні права і обов'язки. В умовах глобалізації можна говорити про «лібералізацію» національних держав і *поглиблення їхньої взаємозалежності у майбутньому*.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декларація про державний суверенітет України від 16. 07. 1990 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12> (дата звернення: 07.08.2020).
2. Словник української мови: в 11 т. / гол. ред. кол. І.К. Білодід. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 5. С. 232
3. Zernatto G. Nation: The History of a Word. *The Review of Politics*. Jul., 1944. Vol. 6, No. 3. P. 351–366.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 07.08.2020).
5. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підруч. / О.Ф. Скакун ; пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
6. Постанова Окружного адміністративного суду Києва від 27.05.2008 р., судова справа № 4/92. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3638428> (дата звернення: 07.08.2020).
7. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : в 6 т. / Реқдол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998. URL : <https://leksika.com.ua/legal/> (дата звернення: 07.08.2020).
8. Купчанко В. «Нація»: історія значень. *Науковий вісник «Демократичне врядування»*. 2008. Вип. 2. URL : http://www.lvivacademy.com/vidavnistvo_1/visnik2/fail/Kupchanko.pdf (дата звернення: 07.08.2020).
9. Гапотій В.Д. Теоретичні та практичні аспекти суверенітету народу, нації та держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 ; Національний ун-т внутрішніх справ. Харків, 2005. 18 с.
10. Ключковський Ю. Суверенітет: держави, нації чи народу? *Публічне право*. 2013. № 3. С. 14–22. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/pr_2013_3_4 (дата звернення: 07.08.2020).
11. Сийес Э.-Ж. Что такое третье сословие? URL : http://istmat.info/files/uploads/28691/sieyes_que-un-tel-troisieme-etat.pdf (дата звернення: 07.08.2020).
12. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. URL : <https://www.legifrance.gouv.fr/Droit-francais/Constitution/Declaration-des-Droits-de-l-Homme-et-du-Citoyen-de-1789> (дата звернення: 07.08.2020).
13. Texte intégral de la Constitution du 4 octobre 1958 en vigueur. URL : <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/texte-integral-de-la-constitution-du-4-octobre-1958-en-vigueur> (дата звернення: 07.08.2020).
14. Оль П.А. Политико-правовая сущность суверенитета. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского: Власть и право*. Нижний Новгород : Изд-во ННГУ, 2003, Вып. 2(7). С. 109–113.
15. Черниченко С.В. Теория международного права: в 2 т. Т. 2: Старые и новые теоретические проблемы. Москва, 1999. 526 с.
16. Теорія держави і права : підручник / О.В. Петришин, С.П. Погребняк, В.С. Смородинський та ін. ; за ред. О.В. Петришина. Харків : Право, 2015. 368 с.
17. Політологія: навчальний енциклопедичний словник довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації / за наук. ред. д-ра політ. н. Хоми Н.М. Львів, 2014. 779 с.
18. Земельний кодекс України: редакція від 16. 07. 2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення: 07.08.2020).
19. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. URL : <https://www.konstytucja-polski.pl/> (дата звернення: 07.08.2020).
20. Kwiek M. Tożsamość narodowa – państwo narodowe – demokracja. Filozoficzne i polityczne wyzwania epoki globalizacji. *Przezwyciężanie barier w integrującej się Europie*. Z. Drozdowicz, Z. W. Puślecki (red.). Humaniora. Poznań, 2000. S. 73–81.
21. Национальное государство – Владимир Малахов. URL : <https://postnauka.ru/video/38495> (дата звернення: 07.08.2020).
22. Заключний акт Ради з безпеки та співробітництва в Європі від 01. 08. 1975 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (дата звернення: 07.08.2020).
23. Self-determination and secession in constitutional law. Report adopted by the Commission at its 41th meeting (Venice, 10-11 December 1999). URL : [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF\(2000\)002-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-INF(2000)002-e) (дата звернення: 07.08.2020).
24. Теория государства и права: учебное пособие для бакалавриата. Ч. 1. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский юридический институт (филиал) Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации, 2016. 92 с. URL : http://www.procuror.spb.ru/izdaniya/2016_03_04.pdf (дата звернення: 07.08.2020).